

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історична довідка

(виправлена та доповнена)

Кіровоградщина! Постійно пульсуюче сердохрестя України з життєдайними артеріями Дніпра, Інгульця, Інгулу, Синюхи та Південного Бугу. Географічне диво, що поєднало у собі чарівливі кручі дніпровського узбережжя, таємничі нетрі Чорного лісу, золоті лани Поінгулля, яблуневий розмай Східного Поділля! Священний Екзампай, потайник державної бронзи, Степова Еллада!

Перші люди на території сучасної Кіровоградщини з'явилися дуже давно. Племена давніх мисливців, скотарів та землеробів у ході історичного поступу та законів природи безперервно змінювали один одного на цій не завжди гостинній землі. Про найдавніші віхи історії краю свідчать численні викопні пам'ятки, відкриті археологами.

Трипільські поселення, які представляють одну з найяскравіших археологічних культур доби енеоліту, виявлено біля сіл Данилової Балки, Луполового та Сабатинівки Ульяновського району. В районі села Небелівки Новоархангельського району міжнародна археологічна експедиція нині досліджує одне з найбільших трипільських (IV тисячоліття до н. е.) поселень-гігантів Стародавньої Європи. Знайдене археологами давнє поселення біля села Сабатинівки дало назву археологічній культурі пізнього періоду бронзової доби. Сабатинівська культура існувала у XIV-XII століттях до нової ери, мала характерну кам'яну архітектуру, розвинуту, як на той час, металургію та хліборобсько-скотарське господарство.

У 1949 році в Чорному лісі, біля села Богданівки Знам'янського району, було виявлене давнє городище, дослідженням якого займався професор О.І.Тереножкін. Передскіфську культуру, одним із важливих центрів якої було знайдене городище, за топонімічною прив'язкою знахідки археологи охрестили чорноліською. Чорноліська культура являє собою перехідний етап від бронзового до залізного віку та охоплює значний відрізок історії краю. Характеризується орним землеробством, скотарством, високим розвитком ремесел, серед яких особливе місце посідала бронзоліварна справа. У VII столітті до нової ери чорноліські племена, перебуваючи під сильним впливом скіфської степової культури, дали початок новому середньодніпровському землеробському народу – скіфам-орачам, перші писемні згадки про яких знаходимо ще у батька світової історії Геродота.

Взагалі, Кіровоградська земля багата розгаданими і нерозкритими ще таємницями, це наче непрочитана книга, що терпляче чекає на свого мудрого і дбайливого читача. Літера за літерою, рядок за рядком вітчизняні науковці старанно і наполегливо вчитуються у загадку і, безперечно, багату історію українського степового краю.

Перший крок у вітчизняних наукових дослідженнях археологічних пам'яток краю було зроблено у 1763 році, коли за наказом останнього командира Нової Сербії генерал-поручика О.П.Мельгунова в урочищі Кучерові Байраки (тепер – у Знам'янському районі) розкопали скіфський курган під назвою Лита Могила (початок VI століття до нової ери).

Найдавнішим з відомих за своєю назвою народів, чиє перебування (з XI століття до нової ери) на території Кіровоградщини зафіксоване істориками, були кіммерійці. У VII столітті до нової ери Кіммерію підкорили східні племена скіфів, що спромоглися створити власну державу з ефективною військовою організацією та самобутньою культурою.

До Великої Скіфії як окрема її область входила земля скіфів-орачів, що лежала у межиріччі Дністра і Дніпра. На південь від території скіфів-орачів між Гіпанісом (Південним Бугом) і Борисфеном (Дніпром)

протягалася земля алазонів. На межі цих двох народів знаходилася загадкова місцина Ексампей (Екзампай), яку греки називали Священними Шляхами, бо саме тут був загальноскіфський сакральний центр, де сходилися шляхи з усіх країв Великої Скіфії. Давньогрецький історик Геродот записав, що в Ексампеї стояв велетенський казан, відлитий за наказом царя Аріанта з наміром своєрідного перепису населення – кожний підвладний йому скіф мав принести по наконечнику стріли, з яких і був відлитий пам'ятник величчю й могутності скіфської держави та її володаря. Місцевість Екзампай займала вододіл Чорного Ташлика та Мертвоводу, вершина якого з позначкою 269 метрів над рівнем моря знаходиться біля села Вільні Луки Кропивницької сільради Новоукраїнського району області. Це узвишшя серед степів і було центром скіфського Космосу, де нібито стояв священний казан Аріанта. Сакральний центр співпадав з географічним центром Великої Скіфії, описаної Геродотом як тетрагон, що майже вписується у межі сучасної України. Не випадково, що й географічний центр нашої держави (за однією з методик його визначення) знаходиться біля селища Добровеличківки – центром сусіднього з Новоукраїнським району. Очевидно, Екзампай – найдавніша назва нинішньої Кіровоградщини.

У III столітті до нової ери скіфські народи були підкорені й асимільовані войовничими племенами сарматів. Виникла нова держава – Сарматія, котра відіграла важливу роль на міжнародній арені античного світу.

У першій половині III століття нової ери сарматські завойовники повторили долю скіфів, будучи підкореними племенами готів. Готія набула могутності у середині IV століття нової ери за правління короля Германаріха, довгий час залишалася впливовим гравцем античної історії, вдало воюючи з таким військовим гігантом, як Рим, проте супроти об'єднаного союзу східно-слов'янських племен – антів виявилася заслабкою. У 375 році ослаблена і виснажена постійними війнами Готія була розгромлена азійськими племенами гунів.

Легендарний цар гунів Аттіла у V столітті нової ери створив могутню і величну державу, терени якої простягались від Волги до Рейну. Сарматія ввійшла до її складу під назвою Припонтійської Скіфії, управління якою жорстокий цар доручив своєму старшому синові – Еллаку. Після смерті Аттіли (453 рік) імперія гунів розпалася.

Колишня Скіфія опинилася під владою нових завойовників – племен обрив (аварів). Далі естафету підкорення цих земель перехопив Хозарський каганат – федерація прикаспійських і причорноморських племен.

Чудова археологічна пам'ятка VII-VIII століть знайдена на Кіровоградщині біля села Глодоси Новоукраїнського району – знаменитий Глодоський скарб, поховання, за деякими висновками, слов'янського багатого і знатного вождя з великою кількістю срібних і золотих речей.

У IX столітті у південних степах з'явилися угри та вони невдовзі були витіснені войовничими печенігами. У середині X століття в результаті затишних війн зі слов'янами зникають і печеніги. Натомість у XI столітті сюди прийшли половці, які постійно нападали на Русь, що певною мірою спричинило її розпад на окремі князівства у першій половині XII століття. У 30-х роках XII століття північна окраїна сучасної Кіровоградщини належала Київському удільному князівству, але основна її територія перебувала у складі Половецьких земель, які об'єднав у єдину державу знаменитий хан Кончак.

У першій половині XIII століття князівські міжусобиці стали фатальними для руської землі: монголо-татарські завойовники розбили розрізнені війська руських князів, на території від Дунаю на заході до Обі та Сирдар'ї на сході постала одна з наймогутніших імперій світової історії – Золота Орда на чолі з ханом Батием. Завойовані монголо-татарами руські князівства не входили до складу Золотої Орди, але перебували у васальній залежності від неї. Половецька ж земля була повністю поглинута Батієвою імперією. Улусом, розташованим між Дніпром та Дністром, управляв онук хана Джучі темник Куремса. У 1256 році замість нього був призначений темник Бурундай. Підвладну намісникам територію й називали за їх іменами. Звичайно, Кіровоградщина не може претендувати на казкову Берендею, хоча свого часу існувала під схожою за звучанням назвою.

У 1362 році Київська земля на правах автономного удільного князівства ввійшла до складу Великого Литовського князівства – єдиної на той час сили, спроможної протистояти зростаючій могутності Золотої Орди. Ординці не хотіли миритися з втратою, але у битві при Синіх Водах, де за однією з версій 1362 року полчища трьох ординських ханів зіткнулися з литовсько-руським військом, очолюваним князем Ольгердом, потерпіли поразку і до складу Литви відійшла більша частина Поділля. Є вагомими наукові аргументи, що Синьоводська битва сталася на річці Синюсі неподалік від містечка Торговиці (тепер у Новоархангельському районі). Але якщо ця подія і мала місце в районі античної Ольвії на берегах синіх вод Дніпро-Бузького лиману, як вважають деякі автори, то цілком реальним фактом було переміщення традицій цього давнього торговища після його руйнації в район Синюхи, де ще впродовж кількох століть сходилися рубежі найбільш потужних держав Європи (Росії, Польщі і Туреччини).

1370 року великим князем Ольгердом було приєднане й південне Поділля. Якщо поглянути на сучасну карту, литовсько-ординський кордон у межах Кіровоградської області проходив по ледь вигнутій лінії Вільшанка – Світловодськ.

Після Кревської унії 14 серпня 1385 року почалося політичне зближення між Литвою та Польщею. Удільні князівства на території Великої Литви було ліквідовано, замість них постали області на чолі з литовськими намісниками. Намісника Київщини було призначено 1394 року. У 20-х роках XV століття литовський князь Вітовт розширив межі свого князівства, завоювавши стратегічно важливий вихід до Чорного моря.

У 1440 році Київське удільне князівство, в якому тоді перебувала північно-східна окраїна нинішньої Кіровоградської області, було відновлено у складі Литви, а у 1471 році здобуло статус Київського воєводства Великого Князівства Литовського. Брацлавське Поділля (частиною якого тоді були землі сучасної Кіровоградщини, розташовані за річкою Синюхою) ще на початку 1430-х років ввійшло до складу Великого Князівства Литовського, а у 1566 році стало основою Брацлавського воєводства.

Утворене 1449 року внаслідок розпаду Золотої Орди Кримське ханство, претендуючи на ординську спадщину, поступово прибрало литовські причорноморські володіння. В 1478 році кримські татари визнали себе підвладними султанській Туреччині, що значно посилило їхні військові потужності. З XVI століття тут, у степах так званого Дикого Поля, почали селитися козаки – український військовий і селянський люд, який переходив на вільні землі, щоб позбутися зростаючого феодального гніту магнатів. Козацька колонізація краю відбувалася в умовах жорстокої боротьби з татарсько-турецькими суперниками.

Сумнозвісний Чорний шлях, котрим користувалися кримські татари для грабіжницьких набігів на Правобережну Україну, йшов із півдня і повертав на захід між верхів'ями Інгульця і Тясмину (тепер території Знам'янського та Олександрівського районів). Уже в XVII столітті на Чорному шляху стояв польсько-козацький форпост Верблюжка, який запобігав несподіваності татарських нападів на українські села.

За Люблінською унією 28 червня 1569 року Литва і Польща об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Згідно з адміністративним поділом до Королівства Польського відійшли: землі сучасних Гайворонського, Ульяновського, Голованівського, правобережні (відносно річки Синюхи) частини Новоархангельського і Вільшанського районів – до Звенигородського повіту Брацлавського воєводства, північні виступи територій Новомиргородського та Олександрівського районів – до Чигиринського староства Київського воєводства, решта території – до козацької автономії Запорозької Січі.

З початком Визвольної війни 1648-1654 років полум'я козацьких повстань знищило польську адміністрацію і на українських землях був запроваджений полковий адміністративно-територіальний устрій. За ним території сучасних Гайворонського, Ульяновського, Голованівського і правобережна частина Новоархангельського та Вільшанського районів відносилися до Уманського полку, північні окраїни Новомиргородського, Олександрівського, Знам'янського та Світловодського районів – до Чигиринського полку, який був основою війська та держави Богдана Хмельницького. Пізніше

правобережна частина теперішнього Новоархангельського району відійшла до сформованого гетьманом Петром Дорошенком Торговицького полку.

Чимало населених пунктів Кіровоградської області пов'язані з козацькою славою. Село Торговиця було центром Торговицького козацького полку (1669-1674), Крилов і Власівка – сотенними містечками Миргородського полку. Криловська сотня виникла ще у складі найстарішого козацького Чигиринського полку і відома з 1625 року, Власівська – заснована 1676 року. Весною 1648 року біля Табурища та Крилова гуртувалися загопи озброєних повстанців, які приєдналися до запорожців. 6 травня 1648 року біля урочища Княжі Байраки (поблизу с. Попельнастого Олександрійського району) повним розгромом польського загону Стефана Потоцького завершилася Жовтоводська битва – перша перемога повсталого козацького війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Творець Української держави за привілеєм короля Яна Казимира володів значною частиною земель нинішньої Кіровоградщини від Тясмину до Великої Висі. Зокрема в Бірках (тепер в Олександрівському районі) мав ставку, в якій збиралося для походів його військо, там же було місце перебування козацького військового обозу. На своїх пасіках у Чорному лісі збирав таємні наради, на яких зі старшиною планував майбутнє України.

У липні 1661 року біля села Торговиці загін полковника Івана Сірка дав відсіч татарам, які зчиняли грабінницькі набіги на східну Брацлавщину. У 1663 році в урочищі Цибульнику біля Крилова козаки знищили десятитисячне військо кримських татар і ногайців. У 1664-му загопи кошового отамана Івана Сірка, що базувалися поблизу Торговиці та на Побужжі, забезпечили охорону цієї території від нападів спільних польсько-татарських військ.

Деякі населені пункти Кіровоградщини виникли на місцях козацьких і чернецьких промислів – рибних ловів, пасік тощо. Це переважно села, розташовані у смузі лісів Чути і Чорного, де мав пасіки і Богдан Хмельницький. Пам'ять про володіння гетьмана ще довгий час зберігалася у назвах балки Богданки і Хмелевих байраків, де згодом, у часи масового заселення краю, постали села Богданівка і Хмельове (нині відповідно – Знам'янського та Маловисківського районів).

Грунтами біля міста Крилова володіли гетьман Данило Апостол та його син полковник Петро Апостол.

Брат останнього українського гетьмана і чоловік імператриці Єлизавети Петрівни генерал-аншеф граф Олексій Григорович Розумовський мав хутір біля містечка Цибулева.

За Білоцерківським мирним договором, укладеним між гетьманом України Богданом Хмельницьким і польським урядом 18 вересня 1651 року, козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, а у Брацлавське воєводство повернулося польське управління. Та вже у травні 1652-го гетьман анулював умови цього договору.

Після фатального проголошення рішення Переяславської ради 8 січня 1654 року про утворення воєнно-політичного союзу між Україною та Московією спалахнула московсько-польська війна 1654-1667 років.

Внаслідок невдалих спроб одного з найтрагічніших українських гетьманів Юрія Хмельницького продовжувати державотворчу справу свого великого батька (Слободищенський трактат 17 жовтня 1660 року) правобережні полки знову потрапили під владу королівської Польщі.

За Андрусівською угодою 9 січня 1667 року Правобережна Україна (крім Києва) залишилася за Польщею, а Лівобережна увійшла до складу Московського царства. Запорозька Січ мала перебувати під спільним контролем Варшави і Москви.

За Бучацьким мирним договором 18 жовтня 1672 року, яким закінчилася польсько-турецька війна 1671-1672 років, Польща втратила Поділля, а Брацлавщина і південь Київщини перейшли під владу гетьмана Петра Дорошенка. Існують перекази про перебування П.Дорошенка у кінці 1660-х – на початку 1670-х років у Торговиці та про існування там козацького монетного двору.

У квітні 1673 року відмова польського сейму затвердити умови Бучацького договору стала приводом до нової війни (1673-1676 років). Вона закінчилася Журавненським мирним договором 17 жовтня 1676 року, за яким Поділля лишилося у складі Османської імперії, значна частина Правобережної України, за винятком Білоцерківського і Паволоцького полків, визнавалася козацькою територією під протекторатом Туреччини. Цей договір також не був ратифікований польським сеймом, але наслідки його виявилися для українського козацтва трагічними. У результаті взяття турками Умані та окупації території були ліквідовані Торговицький (1674), Уманський (1675) і після руйнування Чигирин Чигиринський (1678) полки. Пізніше Уманський та Чигиринський козацькі полки відновлялися, та не надовго. Останню крапку в їх історії поставила Прутська угода 1712 року.

Після російсько-турецької війни 1677-1681 років Бахчисарайський мирний договір 13 січня 1681 року закріпив Брацлавщину і південну Київщину за Туреччиною, а Лівобережну Україну та Запоріжжя – за Московією. Обидві сторони – польська і турецька, домовилися не заселяти землі між Південним Бугом і Дніпром. Бахчисарайський та наступні договори значною мірою загальмували заселення нашого краю. З якого боку не були спроби тут осісти, супротивна сторона нищила всі починання.

«Вічний мир» між Польським королівством і Московським царством, підписаний у Москві 6 травня 1686 року, підтвердив умови Андрусівської угоди стосовно Правобережної України і закріпив входження Лівобережної України і Запоріжжя до складу Московської держави. Поділля при цьому залишалося під владою Туреччини, Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією.

За рішенням Карловицького конгресу, підписаного 16 січня 1699 року, Польща повернула собі Поділля з Брацлавщиною і південну Київщину. У червні того ж року польський сейм ухвалив постанову про ліквідацію територіальних полків у Київському та Брацлавському воєводствах.

Після війни 1686-1699 років, внаслідок довгих дипломатичних переговорів і проведення розмежування російських і турецьких володінь, 22 жовтня 1705 року був укладений Межевий трактат, за яким територія між Синюхою, Південним Бугом і Дніпром відійшла до Росії.

14 травня 1709 року за підтримку козаками переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII згідно з наказом Петра I була ліквідована Запорозька Січ. Тим самим Москва втратила важливого союзника у протистоянні Порті й 1711 року прогнала чергову турецьку війну. Внаслідок цього Запорозькі землі втрапили на користь Туреччини, що було обумовлено договором від 5 квітня 1712 та затверджено 13 квітня 1713 року. Таким чином територія краю, за винятком Брацлавської та Київської частин, підпала під владу Османської імперії.

Поселення на південь від річки Тясмин, як і придніпровські села Правобережної України, згідно з політикою Петровського згону насильно були переведені на лівий берег Дніпра. Лише поодинокі оселі залишалися під виглядом пасік, сіножатей та інших промислів, ведення яких допускалося вищезгаданими договорами.

З 1725 року ці території почали самовільно займати поляки, які до 1728 року захопили майже всі землі на межі з Чигиринським староством. У 1732 році у відповідь на зухвалі дії заповзятих сусідів, Росія повернула собі втрачену внаслідок невдалого Прутського походу 1711 року територію. З метою зміцнення російських позицій та освоєння територій під проводом київського генерал-губернатора графа Йоганна Бернгарда фон Вейсбаха ці землі почали активно заселятися українськими переселенцями з Польщі та прилеглих сотень лівобережних полків Гетьманщини. Проте вже протягом 1735-1739 років ця територія була спустошена черговою російсько-турецькою війною, населення, що тільки почало обживатися на нових місцях, знову перевели на Лівобережжя.

Ця війна відзначилася важкими втратами і незначними результатами. В її боях і походах загинуло понад 100 тисяч російських вояків та запорозьких козаків. Головна стратегічна мета, здобуття виходу до Чорного моря, не здійснилася. Винуватцем невдачі можна вважати союзна Австрію, яка у самий кульмінаційний момент кампанії підписала мирну угоду з Туреччиною, тим самим самостійно вийшла з війни, залишивши союзника наодинці зі ще сильним ворогом. Але для нашого краю наслідки цих

кровопролитних змагань були корисними – територія звільнилася від офіційного підпорядкування Оттоманській Порті, зафіксованого міждержавними документами 1712 та 1713 років. Треба зазначити, що провідну роль у війні 1735-1739 років зіграв російський генерал-фельдмаршал граф Бурхард Христофор фон Мініх, який порозумівся із запорозьким козацтвом і прозорливо зіперся на його силу. На початку травня 1737 року командувач військами в Україні Б.Х.Мініх переправився через Дніпро біля Кременчука та крізь наш край здійснив похід на Очаків, який захопив штурмом 12 липня. Цей перехід зафіксований у тогочасній мапі, яка є цінним джерелом вивчення історії цих теренів.

Белградським мирним договором 18 вересня 1739 року, ратифікованим у Константинополі (Стамбулі) 28 грудня того ж року, запорозькі землі були повернуті до складу Росії. Ще до початку цієї війни, у березні 1734 року, запорозьке козацтво (депутація Олешківської Січі) отримало від російської імператриці Анни Іоаннівни дозвіл на відновлення Запорозької Січі. З ентузіазмом відбудовників козаки заснували Нову Січ, яка після війни була розділена на паланки (округи). За часів попередніх Січей паланками називалися козацькі форпости, а у період останньої вони вже стали адміністративно-територіальними одиницями. Терени між Бугом з Синюхою та Інгульцем належали Бугогардівській, між Інгульцем і Дніпром – Кодацькій паланкам. Треба зазначити, що фактично до січових паланок потрапила тільки південна окраїна території теперішньої Кіровоградщини, основна її частина контролювалася малоросійськими полками Гетьманщини та російськими військами. У цей період ними командували визначні воєначальники генерал-поручик Федір Штофельн (у 1739 році) та брат шотландського лорда генерал-аншеф Яків (Джеймс) Кейт (у 1740 році), який мав права малоросійського гетьмана.

Кордон з Польщею йшов по річках Синюсі, Висі й Тясмину, а з Голти (тепер частина Первомайська) лунали по степу і Бугу заклики муедзинів на молитву. Кордон із Туреччиною на Правобережній Україні визначив укладений на річці Великому Інгулі (Інгул тоді називався Великим, а Інгулець – Малим Інгулом) російськими і турецькими комісарами 4 листопада 1740 року так званий Інструмент (акт), який відновив кордон, затверджений конвенцією 22 жовтня 1705 року. Розмежування володінь було затверджене Константинопольською конвенцією 26 серпня 1741 року. У 1740 році була складена мапа, на якій позначені російсько-польський та російсько-турецький кордони і територія, відвойована 1739 року. На цій мапі серед поселень, що існували до 1735 року, значиться слобода Цибулів (тепер – село Цибулеве Знам'янського району). 1735 року в Цибулеві герой Полтавської битви генерал від кавалерії граф Й.Б. фон Вейсбах домовлявся зустрітися з кошовим отаманом Запорозької Січі Іваном Малашевичем для спільного походу на татар, та його передчасна смерть зашкодила цьому.

1742 року на Правобережжі для охорони від вторгнень едісанських і буджацьких татар була створена Архангелогородська сотня Миргородського козацького полку з центром до 1750 року в Архангельському городку (тепер – Новоархангельськ) і до ліквідації сотні 1752 року – у Новому Миргороді (тепер – Новомиргород). 1743 року Задніпровські місця були офіційно закріплені за Миргородським і Полтавським козацькими полками. Осадчі козаки Миргородського полку заснували Архангельськ (Новоархангельськ), Новий Миргород (Новомиргород), Усівку (Олександрію), десятки інших населених пунктів. На початку 1745 року ці землі належали Архангелогородській, Криловській (відновленої 1744 року), Власівській, Кременчуцькій, Потоцькій сотням Миргородського полку та Келебердянській сотні Полтавського полку. 1748 року понад Чорним шляхом була сформована Цибулівська сотня (центр – слобода Цибулів, тепер – село Цибулеве). Межею між Архангелогородською та Цибулівською сотнями була річка Інгул. Серед чисельних новозаснованих козачих слобод і хуторів, у цей час тут доволі комфортно почували себе також пасіки київських монастирів – Видубицького і Михайлівського Золотоверхого, не говорячи вже про володіння та займища більш близьких Мотронинського та Пиво-Городиського монастирів. Активному заселенню краю сприяла по суті не займана природа, багата лісами, байраками та степовим різнотрав'ям. Однак, українським козакам хазяйнувати тут довелося недовго. 1752 року задніпровські Криловська, Цибулівська та Архангелогородська сотні були скасовані.

24 грудня 1751 року, вийшов указ імператриці Єлизавети Петрівни «О принятии в подданство Сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалованья по окладу Гусарских полков конным, а пешим оклада полков пехотных, и о подчинении оных полков Военной Коллегии». З цієї дати

починається історія військово-поселенської області, названої за етнічною ознакою основного ядра переселенців Новою Сербією. Заснована імператрицею для оборони південних рубежів від нападів турків і кримських татар, Нова Сербія являла собою ряд захищених шанцями (земляними укріпленнями) поселень і охоплювала територію між річками Синюхою та Дніпром, на півночі була обмежена польським кордоном, який проходив по річках Великій Висі та Тясмину, на півдні – прямою лінією від гирла річки Кагарлика (притоки річки Синюхи) до гирла Омельника (притоки Дніпра).

Новосербські поселенці були вихідцями з так званого Військового кордону – вузької смуги землі на південній окраїні Угорського королівства, що входило до складу Австрійської імперії. Вибір Єлисавети пав на сербів не випадково – серби і хорвати з кінця XV століття охороняли кордон з Турецькою імперією, першими приймали удари численних ворожих вторгнень, віками накопичували досвід аванпостної служби та ненависть до ісламських агресорів.

Російський уряд швидко порозумівся зі зневаженими внаслідок угорсько-австрійської домінанти сербами – останні потребували поваги до своїх звичаїв і віри, обіцяних в одновірній православній Росії. Російська імперія у свою чергу мала потребу в охороні прикордонних земель. Контролювання цієї території запорожцями, яке здійснювалося головним чином пікетами (по-козацькі – бекетами), вже не відповідало тогочасним потребам, козаки ж не хотіли міняти уклад свого життя на поселенський. У них, як писав М.В.Гоголь, «були незахищені безтурботні кордони, на видноті яких татарин показував прудку свою голову та нерухомо дивився турок у зеленій чалмі своїй». Тому ідея посилити прикордонну службу сербськими граничарами була доречною.

28 вересня 1751 року граф М.П. Бестужев-Рюмін відправив до Петербурга реляцію на основі прохання одного з лідерів переселенського руху, полковника Йована Хорвата щодо формування на російській території сербської військово-поселенської смуги у складі чотирьох полків на кшталт австрійського Військового кордону. Імператриця погодила проект.

Етнічний склад переселенців був дуже різноманітний – серби, волохи, молдавани, чорногорці, македонці, боснійці, герцоговинці, далматинці, болгари, угорці, навіть записані сербами українці. Але всіх їх об'єднувала одна віра та надія на кращу долю на новому місці проживання.

Кожний з утворених спочатку двох новосербських полків складався з двадцяти рот, які займали визначені ділянки території з ротними поселеннями у центрі. Більшість поселень була влаштована на вже заселених місцях, жителі яких (4008 дворів), згідно із сенатським указом від 29 січня 1752 року повинні були у примусовому порядку продати свої будівлі прибульцям і повернутися туди, звідки прийшли сюди згідно виклику 1743 року.

Переселенцям дозволили перейменувати на свій лад відведені їм селища, але найбільші й найдавніші з них (Ново-Миргород, Архангельськ, Цибулів, Крилов, Табурище, Крюків, Кам'янка, Дмитрівка, Глинськ) зберегли свої назви. Та за розпорядженням князя Г.О. Потьомкіна, який управляв цим краєм у 1774-1791 роках, завезені з-за кордону назви були замінені на місцеві. Хоч деякі з них устигли органічно прижитися на українській землі: села Надлак, Мартоноша, Панчеве, Каніж, Букварка (Вуковар), Суботці (Суботиця), Мошорине та Павлиш. Вже за радянських часів були перейменовані колишні новосербські шанці Сентове (Сента) – на Родниківку та Федварь (Фельдвар) – на Підлісне. Кілька сіл і досі місцевими старожилами називаються за номерами гусарських рот часів Івана Хорвата: Друга – Коробчине, Третя – Петроострів, Четверта – Надлак, П'ята – Кальниболота...

У 1754 році для захисту новосербських поселень з півдня була побудована фортеця Святої Єлисавети, що відразу стала серцем нового міста, яке згодом отримало назву Єлисаветграда.

Указ про створення на правому березі Інгулу фортеці підписаний імператрицею Єлисаветою 11 січня 1752 року. Проект затверджений 30 липня 1752 року. Вибір місця для нового укріплення обумовлений стратегічними розрахунками – воно було майже на рівній відстані від вже існуючих фортець – Архангельської на річці Синюсі та Мішуриноріжської на Дніпрі, що в комплексі з новосербськими шанцями та козацькими форпостами створювало цілісну систему оборони краю.

Місце для фортеці обирав артилерії генерал-майор І.Ф.Глебов, затверджувалося воно на засіданнях Сенату 21 березня та 1 квітня 1753 року. Проте у зв'язку з напруженою зовнішньополітичною ситуацією будівництво було відкладене. Урочисте закладання цитаделі відбулося 18 червня 1754 року. Будівельними роботами безпосередньо керував інженер-підполковник Л.І.Менцеліус під загальним контролем генерал-майора артилерії І.Ф.Глебова.

Фортеця складається з утвореного земляними валами шестикутника бастионних фронтів з шістьма рavelінами поперед куртин. Вся фортифікаційна система оточена глибокими сухими ровами, вздовж зовнішнього периметру яких проходила фортечна дорога, прикрита шістьома гласісами. На березі Інгулу, для охорони водозабору, в 175 сажнях від фортеці знаходився окремих горнверк – шанець Св. Сергія. Бастиони мають форму п'ятикутників із відкритими на фортечний плац горжами, рavelіни – форму ромбів. Всі верки (захисні споруди) у відповідності з останніми вимогами фортифікації споруджені земляними.

У фортеці було троє воріт зі сторожовими вежами та кордегардіями – Троїцькі (головні, тепер виїзд на Новоолексіївку), Пречистенські та Всесвятські. Бастиони фортеці названі іменами святих – Петра (перший від Троїцьких воріт за стрілкою годинника), далі послідовно – Олексія, Андрія Первозваного, Олександра Невського, Архістратига Михаїла та Катерини. Рavelіни також мали святих покровителів – Анни (навпроти Троїцьких воріт), потім по колу – Наталії, Іоанна, Пресвятих Печерських, Миколая та Федора.

Стурбована появою серйозного опорного пункту небезпечного супротивника, турецька Порта заявила протест Росії на підставі відповідних статей останнього мирного договору. Не дивлячись на 100-верстову відстань від свого кордону, турки вважали фортецю Їлдизбеш (Зірка-гора), як вони її називали, такою ж важливою, як Белград на Дунаї. За донесенням особливого турецького емісара паші Девлет-Алі-Сеїт-Аги, який здійснив огляд фортеці Св. Єлисавети у вересні 1755 року, вона була вже побудована «міцно і надійно», але вали невисокі, у деяких місцях до 2 аршинів, а де й менше.

Не зважаючи на дипломатичні дебати, фортифікаційні роботи продовжувалися, але у 1756 році, у зв'язку з початком Семилітньої війни і небезпеки приєднання Туреччини до ворожої коаліції, вони були призупинені. Після війни 1756-1763 років фортеця продовжувала розбудовуватися та озброюватися. Артилерійський парк її тоді вже складався зі 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць та 6 мортир.

На території фортеці зародилося ціле військове містечко, центром якого була дерев'яна Свято-Троїцька церква. Гарнізон фортеці складався з трьох батальйонів і двох команд – артилерійської та інженерної. Тут знаходилися солдатські та офіцерські казарми, будинки коменданта та протопопа, цейхгаузи і порохові погреби, інші необхідні для служби і побуту будівлі. Величезний, на 14 кімнат, будинок резиденції князя Г.О.Потьомкіна, який він купив і перевіз із Миргорода, згодом слугував палатами для поважних осіб і послів, що були тут частими гостями на шляху з Петербурга до Константинополя і зворотно.

Незабаром, 1763 року, у фортеці відкрилася школа для офіцерських дітей, 1764 року – перша в Україні друкарня цивільного шрифту, у 1787-му за ініціативою князя Г.О.Потьомкіна розпочала роботу п'ята в імперії (перша у Москві, друга й третя у Петербурзі, четверта – у Кронштадті) медико-хірургічна школа, котра за необхідністю готувати лікарів для Української й Катеринославської армій та Чорноморського флоту стала першим в Україні вищим медичним навчальним закладом. Одним із відомих її випускників був Є.Й.Мухін – професор Московської медико-хірургічної академії та Московського університету, вчитель геніального хірурга М.І.Пирогова, котрий неодноразово оперував хворих у фортечному шпиталі.

З історією фортеці пов'язано біографії багатьох видатних людей.

Улітку 1769 року тут разом зі штабом 2-ї армії перебував генерал-аншеф П.О.Рум'янець.

Восени 1770 року фортеця гарматним салютом зустрічала тріумфатора Бендер графа П.І.Паніна. У складі його війська штурмував Бендерську цитадель і хорунжий Омелян Пугачов. Донський козацький полк

Є.Д.Кутейникова, в якому він служив, після цієї надзвичайно кровопролитної баталії відійшов на зимові квартири до фортеці Святої Єлисавети. Звідси незнаний козак відправився на лікування, з якого вже не повернувся до армії, а став знаменитим самозванцем. За іронією долі приборкувач пугачовського повстання граф Петро Іванович Панін перебував тут разом із майбутнім Лжепетром III (також Івановичем), а потім переслідував його у безкраїх просторах Росії.

У 1779 році у фортеці побував член Військової колегії генерал-поручик І.І Апухтін.

27 вересня 1782 року Єлисаветград вперше відвідав князь Г.О.Потьомкін, який потім подовгу жив у своєму фортечному будинку.

Під час війни 1787-1791 років у фортеці часто перебував генерал-майор М.І. Кутузов, в Єлисаветграді проживала його сім'я і народжувалися діти.

Славетний полководець О.В.Суворов неодноразово відвідував фортецю за службовими справами у 1786-1792 роках, після смерті князя Г.О.Потьомкіна (1791 рік) він шефствував над Єлисаветградською медико-хірургічною школою.

Знала фортеця й багатьох представників європейського шляхетства, від австрійського фельдмаршала принца Шарля де Ліня до французького герцога Лавалля де Монморансі, який, до речі, навіть був її комендантом.

Бували тут і кошові отамани (не виключено – й Петро Калнишевський) та січова старшина українського козацтва. Архів і зброя Запорозької Січі після її ліквідації у 1775 році деякий час зберігалися у фортеці.

Безпосередню участь у бойових діях фортеця брала лише одного разу. Сталося це під час російсько-турецької війни 1768-1774 років, перша кампанія якої розпочалася 1769 року навалою кримського хана Крим-Гірея на Єлисаветградську провінцію. 4 січня очолюване ним 70-тисячне турецько-татарське військо перейшло російський кордон біля Орловського шанця і 7 січня зупинилося біля фортеці Св. Єлисавети, в якій перебував начальник провінції генерал-майор О.С.Ісаков із гарнізоном та місцевими жителями. Орду зустрів вогонь фортечних батарей. Крим-Гірей не зважився на штурм, а О.С.Ісаков не міг йому протиставити достатню військову силу для відкритого бою (розклад був приблизно один до десяти). Нападники розділилися на кілька загонів, знищили ближні села і пішли за польський кордон. З фортеці була зроблена вдала вилазка кінного загону князя І.В.Багратіона, який знищив ар'єргард татар.

Це було останнє татарське нашествя в Україну. Певну роль в його невдачі зіграла і фортеця Св. Єлисавети.

У кінці XVIII століття фортеця втратила своє стратегічне значення. Рескриптом імператриці Катерини II від 10 лютого 1784 року на ім'я генерал-фельдмаршала князя Г.О.Потьомкіна було повідомлено, що фортеця Св. Єлисавети у зв'язку з тим, що за своїм становищем у середині держави фортецею вважатися не може, перетворюється на внутрішнє місто.

Поступово, протягом кількох років фортеця обеззброювалася. У 1794 році тут ще утримувалося 162 гармати, які обслуговувалися 277 артилеристами. Гармати та артилерійські припаси вивозили у прикордонні міста, головним чином у Херсон. У квітні 1795 року 5 гармат було відправлено у Новомиргород.

Тільки дві гармати збереглися у фортеці – вони встановлені на кам'яних п'єдесталах при в'їзді з колишніх Пречистенських воріт.

Повне скасування фортеці відбулося 15 березня 1805 року. Фортечний гарнізон був розформований, але у казармах ще багато років розміщався нестрійовий батальйон (три інвалідні роти).

Фортеця Святої Єлисавети була опорною базою відвоювання у турків земель, що отримали назву Новоросії. Таким чином Єлисаветград можна вважати батьком усіх великих міст півдня України.

Єлисаветградці будували й заселяли Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одесу тощо.

Фортеця Святої Єлисавети майже повністю збереглася до нашого часу. Сьогодні вона становить собою унікальну фортифікаційну пам'ятку XVIII століття, до якої інтерес науковців зростає з кожним роком. Це одна з небагатьох у світі земляних фортець вобанівської системи, що без будь-яких реставраційних чи консерваційних заходів майже повністю зберегла свою форму.

З 1753 року південніше фортеці почали виникати поселення українців, вимушених покинути місця свого проживання, відведені для переселенців Нової Сербії. Указом 14 травня 1754 року ці поселення стали сотенними слободами Слобідського козачого полку. Наприкінці 50-х років їх було 28. У 1759 році Слобідське козаچه поселення приєднане до Нової Сербії, але 1761 року воно відокремилася і після реформування Слобідський козачий полк склався вже з 20 сотень.

У 1764 році Нова Сербія і Слобідський козачий полк були скасовані, а їх території під назвою Єлисаветградської провінції ввійшли до складу утвореної указом 22 березня 1764 року Новоросійської губернії, губернська канцелярія якої до 26 березня 1765 року знаходилася у фортеці Св. Єлисавети, а після – у Кременчуці. Таким чином Єлисаветград цілий рік фактично був губернським містом.

Єлисаветградська провінція складалася з 70 округів: 16 рот Чорного гусарського полку, 16 рот Жовтого гусарського полку, 20 рот Єлисаветградського пікінерного полку, 2 міських округів і 16 розкольницьких слобод. Чорний і Жовтий гусарський полки були сформовані на базі гусарського та пандурського полків Нової Сербії, а Єлисаветградський пікінерний – зі Слобідського козачого полку. Містами рахувалися Єлисаветград та Новий Миргород.

Того ж 1764 року втратило свій козацький статус останнє сотенне містечко краю – Власівка.

Території Власівської та Кременчуцької сотень Миргородського полку, що перейшли у Новоросійську губернію під час її утворення, за указом 26 лютого 1765 року повернуті у підпорядкування Малоросії і ввійшли до складу Дніпровського пікінерного полку.

У 1769 році в Єлисаветградській провінції розташувався Молдавський гусарський полк, сформований з турецьких підданих православного віросповідання, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни 1768-1774 років. Центром полку став споруджений за наказом командуючого 2-ю армією генерал-аншефа Петра Івановича Паніна Павлівський редут – згодом посад Павлівськ, Ново-Павлівськ, а тепер – Новоукраїнка. Брати Микита та Петро Паніни очолювали павлівську партію при дворі Катерини II і з цього можна зробити припущення щодо походження назви редуту.

За Кючук-Кайнарджійським мирним договором, яким закінчилася війна 1768-1774 років, Росія здобула межиріччя Південного Бугу і Дніпра з виходом до Чорного моря, що значно збільшило територію запорозьких паланок, але й майже нанівець звело їх прикордонне значення. 4 червня 1775 року за наказом імператриці Катерини II Запорозька Січ була ліквідована і її землі ввійшли до складу Азовської та Новоросійської губерній.

За переказами, у другій половині XVIII століття на лівому березі Сугаклеї Комишуватої колишні козак-компанійці заснували село Компаніївку, яке згодом стало центром Компаніївського району. Компанійські полки складали гетьманську легку кавалерію, призначенням якої була сторожова та розвідувальна служба на південному та західному кордонах. Компанійці, що вийшли у відставку, повинні були приписуватися до соціального стану, відповідного обраному роду своїх занять, тобто у міщани, козаки чи селяни. Останні компанійські полки були реформовані у регулярні легкокінні полки 24 жовтня 1775 року. Цей процес став причиною значного оселення колишніх компанійців, імовірно тоді й виникла Компаніївка.

1775 року в Єлисаветградській провінції склався такий адміністративний поділ: Чорний, Жовтий та Молдавський гусарський полки по 16 рот кожний, Єлисаветградський пікінерний полк із 20 рот та 7 округів державних поселян.

У 1775-1776 роках провінції Новоросійської губернії поділились, як і всі губернії Російської імперії, на повіти. Єлисаветградська провінція складалася з Єлисаветградського, Крюківського та Катерининського повітів.

До Єлисаветградського повіту ввійшла половина рот Чорного гусарського полку і частина рот Молдавського гусарського та Єлисаветградського пікінерного полків. До Крюківського повіту ввійшли роти Жовтого гусарського полку та більша частина рот Єлисаветградського пікінерного полку. До Катерининського повіту ввійшла більша частина рот Молдавського гусарського полку та близько половини рот Чорного гусарського полку.

Частина території Молдавського полку, основними поселеннями якої були Інгульський шанець (Інгуло-Кам'янка) та слободи Куцівка (Новгородка) і Верблюжка ввійшли до Інгульського повіту Херсонської, згодом – Слов'янської провінції.

У 1783 році Новоросійську та Азовську губернії об'єднали в одну адміністративну територію під назвою Катеринославське намісництво, яке за указом 30 березня 1783 року повинно було поділитись на 12 повітів. Провінційний поділ, що мав напіввійськовий характер, скасували. Остаточна структура Катеринославського намісництва визначилася указами від 24 січня 1784 року, за якими воно було поділене на 15 повітів. На території колишньої Єлисаветградської провінції утворилися три повіти: Єлисаветградський, Ольвіопольський та Олександрійський. При реформуванні Крюківського повіту планувалося повітовим центром зробити Петриківку (тепер – Нова Прага Олександрійського району) як найбільший населений пункт на цьому терені. Але завдяки зручнішому в плані комунікацій розташуванню центром новоствореного Олександрійського повіту визначено колишній Бечейський шанець Жовтого гусарського полку (до сербів – козацький хутір Усівка), відповідно перейменований. Центр Катеринославського намісництва спочатку знаходився у місті Кременчуці і тільки за указом від 1 червня 1789 року був переведений у спеціально побудоване місто Катеринослав.

За указом 4 вересня 1784 року адміністративним центром Ольвіопольського повіту стало місто Новомиргород, а повіт був перейменований на Новомиргородський.

У 1793 році внаслідок другого поділу Речі Посполитої у складі Російської імперії на територіальній основі Брацлавського і частини Київського воєводств створено Брацлавське намісництво, в якому опинилась територія майбутньої Кіровоградщини, що входила раніше до складу цих воєводств.

За указом 27 січня 1795 року з частини Брацлавського намісництва та Єлисаветградського, Новомиргородського, Херсонського повітів і Очаківської області Катеринославського намісництва було створене Вознесенське намісництво, адміністративним центром якого у 1795 році став тимчасово Новомиргород, у 1796 році – спеціально побудоване біля містечка Соколова на річці Південний Буг місто Вознесенськ. Майже рік Новомиргород, який тепер існує у якості районного центру і ледве втримує міський статус, свого часу був губернським містом. Вознесенське намісництво відкрите 13 червня 1795 року в складі 12 повітів: Вознесенського, Богопольського, Катеринопольського, Єленського, Єлисаветградського, Новомиргородського, Ольгопольського, Тираспольського, Уманського, Херсонського, Черкаського та Чигиринського.

Олександрійський повіт залишився у Катеринославському намісництві, але указом від 20 липня 1795 року його адміністративний центр був переведений у місто Крилов і, щоб не міняти назву повіту, останній перейменували на Олександрію.

За указом імператора Павла 12 грудня 1796 року всі намісництва скасовані, з Катеринославського і Вознесенського намісництв була створена нова Новоросійська губернія. За штатом на 31 грудня вона ділилася на 12 повітів. Указ, який остаточно визначив кордони губернії, виданий 29 серпня 1797 року.

Новоросійська губернія складалася з Бахмутського, Єлисаветградського, Катеринославського, Маріупольського, Новомосковського, Ольвіопольського, Павлоградського, Перекопського, Ростовського,

Симферопольського, Тираспольського та Херсонського повітів. Олександрійський повіт був скасований і його територія приєднана до Єлисаветградського повіту.

За указом 12 грудня 1796 року були також створені Подільська губернія (з центром у м. Кам'янці), до якої відійшли Ольгопольський повіт і частини Богопольського, Єленського та Тираспольського повітів, і Київська губернія, до якої відійшли Катеринопольський, Уманський, Черкаський та Чигиринський повіти колишнього Вознесенського намісництва. За указом 26 вересня 1797 року слобода Балта була передана до складу Подільської губернії і приєднана до міста Єленська з перейменуванням його на Балту.

Таким чином, станом на 1797 рік, основна територія нинішньої Кіровоградщини перебувала у складі Єлисаветградського та Ольвіопольського повітів Новоросійської губернії, західна частина – у Балтському та Гайсинському повітах Подільської губернії, міжріччя Синюхи і Ятрані – в Уманському повіті, північні частини Новомиргородського та Олександрівського районів – у Чигиринському повіті Київської губернії.

Указом від 8 жовтня 1802 року Новоросійська губернія поділена на три – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів – Єлисаветградського, Ольвіопольського, Тираспольського та Херсонського.

15 травня 1803 року Миколаївська губернія була перейменована на Херсонську, а губернське правління переведене з Миколаєва до Херсона.

1 січня 1806 року з Єлисаветградського повіту виділено Олександрійський, у результаті чого у Херсонській губернії стало 5 повітів.

21 серпня 1806 року Усівка знову стала Олександрією і повітовим центром, а місту Крилову повернуто його рідну назву.

1 січня 1806 року Катеринославський повіт Катеринославської губернії поділився на два – Верхньодніпровський та Катеринославський, у складі Верхньодніпровського повіту опинилася східна окраїна майбутніх Олександрійського та Онуфріївського районів Кіровоградської області, які до того знаходилися в Катеринославському повіті.

17 травня 1817 року посад Крюків Олександрійського повіту був переданий до складу Полтавської губернії і приєднаний до м. Кременчука.

У 1817 році в усіх, крім Тираспольського, повітах Херсонської губернії та у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії почався процес створювання округів військових поселенців. Метою інституції військових поселень було зменшення витрат на війська шляхом передачі частини армії на сумісне із сільськими жителями утримання. Військові частини поселялися у сільській місцевості, допомагали селянам на господарчих роботах і домашніх клопотах, натомість, зі свого боку, привчали їх до військової служби, дисципліни та шиккування. Керував цим грандіозним проектом генерал від артилерії граф Олексій Андрійович Аракчеєв. Його запровадження на теренах нашого краю започаткував указ 16 квітня 1817 року про перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію, що було здійснене 8 жовтня 1817 року з використанням кадрів двох полків (3-го та 4-го) Української уланської (до 26 жовтня 1816 року – козацької) дивізії.

Указами від 24 грудня 1817 року та 26 серпня 1818 року для поселення бузьких уланських ескадронів відведено території Єлисаветградського, Олександрійського, Ольвіопольського та Херсонського повітів Херсонської губернії. Влаштуванням Бузької уланської дивізії керував начальник Української уланської дивізії генерал-майор граф Іван Йосипович де Вітт, який за успішне виконання своєї місії 6 травня 1818 року отримав чин генерал-лейтенанта, а з жовтня 1823 року очолив 3-й резервний кавалерійський корпус.

Указами від 11 грудня 1819 року, 27 лютого 1820 року, 1 січня 1821 року та 21 березня 1821 були відведені землі Єлисаветградського та Ольвіопольського повітів для влаштування чотирьох полків Української уланської дивізії.

2 вересня 1820 року полки 3-ї Кірасирської дивізії 3-го Резервного Кавалерійського корпусу – Орденський, Малоросійський, Новгородський та Стародубський були призначені на поселення у Херсонську губернію, куди для забезпечення квартирування направлено їхні запасні ескадрони та чотири ескадрони з кадрового складу.

12 грудня 1821 року території, визначені для розміщення цих кірасирських полків, названі Округами Військового Поселення Орденського, Стародубського, Малоросійського та Новгородського кірасирських полків.

У результаті виникнення Новоросійського військового поселення більша частина майбутньої Кіровоградщини була поділена на 8 округів, у яких поселилися полки 3-ї Кірасирської та 3-ї Української уланської дивізії 3-го Резервного Кавалерійського корпусу. Кожна дивізія складалася з чотирьох полків. Штаб корпусу знаходився в Єлисаветграді. Штаб кірасирської дивізії та управління перших чотирьох округів знаходилися у Новій Празі, до дивізії входили Орденський кірасирський полк, Стародубський кірасирський полк, Малоросійський кірасирський полк та Новгородський кірасирський полк. Штаб Української уланської дивізії та управління 5-го, 6-го, 7-го та 8-го округів знаходилися у Новомиргороді, до дивізії входили 1-й Український уланський полк, 2-й Український уланський полк, 3-й Український уланський полк та 4-й Український уланський полк. Крім того у Вільшанці знаходились штаби 12-го округу та 4-го Бузького уланського полку, який був у складі Бузької уланської дивізії, яка входила до Звідного Резервного Кавалерійського корпусу. Кожен округ ділився на три волості, у яких розміщалися ескадрони.

Передача багатьох поселень у військово відомство значно зменшила територію повітів Херсонської губернії і у 1828 році призвела до їх перерозподілу.

6 грудня 1828 року видано відразу два укази, згідно з якими міста Єлисаветград і Ольвіополь були передані у відомство військових поселень. Міста ці втратили статус повітових, їхні повіти скасовано, з їхніх частин було утворено новий Бобринецький повіт із адміністративним центром у місті Бобринці.

Частини повітів, що не ввійшли до округів військового поселення були розподілені: Єлисаветградського повіту – між Олександрійським і Бобринецьким повітами, Ольвіопольського повіту – між Бобринецьким і Тираспольським повітами.

25 червня 1830 року поселенські уланські полки перейменовано – 1-й Український на Український, 2-й Український на Новоархангельський, 3-й Український на Новомиргородський, 4-й Український на Єлисаветградський, 1-й Бузький на Бузький, 2-й Бузький на Одеський, 3-й Бузький на Вознесенський, 4-й Бузький на Ольвіопольський.

Кірасирські та уланські полки, дислоковані на Олександрійщині та Єлисаветградщині, взяли активну участь у Польській кампанії 1831 року. За мужність і доблесть, проявлену в боях, на честь цих полків імператор Микола I 2 квітня 1832 року звелів перейменувати населені пункти, де розташовувалися полкові штаби: м. Крилов – на Новогеоргіївськ, с. Аврамівку – на Новий Стародуб, посад Петриківку – на Нову Прагу, с. Куцівку – на Новгородку, посад Новопавлівськ – на Новоукраїнку, с. Михайлівку на Єлисаветградку. Таким чином вони отримали назви від Орденського (ордена св. Георгія) кірасирського, Новостародубського кірасирського, Малоросійського кірасирського (особливо відзначився в бою біля варшавського передмістя Прага), Новгородського кірасирського, Українського уланського (сформованого з 1-го Українського уланського) та Єлисаветградського уланського (сформованого з 2-го Українського уланського) полків.

21 березня 1833 року армійська кавалерія була переформована, внаслідок чого 3-й резервний кавалерійський корпус і відповідно його дивізії (легка – уланська та важка – кірасирська) отримали № 2. Командиром 2-го Резервного Кавалерійського корпусу був відомий воєначальник генерал від кавалерії граф Дмитро Єрофійович Остен-Сакен, який дуже багато зробив для благоустрою міста (тоді корпусного) Єлисаветграда.

Наступна реформа була здійснена 31 грудня 1851 року. 2-й Резервний Кавалерійський корпус отримав № 1, 3-й Резервний Кавалерійський корпус став 2-м, а 1-й був розформований. При цьому новий 1-й Резервний Кавалерійський корпус отримав з колишнього 1-го корпусу 1-шу Кірасирську дивізію (Катеринославський, Глухівський, Астраханський та Псковський кірасирські полки), 2-га Уланська дивізія в його складі була перейменована на Резервну Уланську дивізію. Крім того корпусу була додана 1-ша Кінно-артилерійська дивізія. У такому складі, не рахуючи фушратських рот і військово-робочого батальйону 1-й Резервний Кавалерійський корпус зустрів Східну війну 1853-1856 років, у якій його полки брали участь в різних оперативних з'єднаннях. Командиром 1-го Резервного Кавалерійського корпусу був олександрійський гусар 1812 року, генерал від кавалерії Єгор Іванович Гельфрейх.

Після війни у Новоросії був сформований Окремий резервний кавалерійський корпус. Він складався із Звідної Кірасирської дивізії (з полків колишніх 1-ї та 2-ї резервних кірасирських дивізій – Катеринославського, Глухівського, Астраханського, Псковського, Воєнного Ордена, Стародубського, Малоросійського та Новгородського), 2-ї, 4-ї, 5-ї та 6-ї легких кавалерійських дивізій (кожна складалася з трьох двополкових бригад – драгунської, уланської та гусарської), та Кінно-артилерійської дивізії (2-га, 4-та, 5-та, 6-та і Звідна бригади та 1-й кінно-піонерний дивізіон).

3 липня 1856 року полки колишньої Української Уланської дивізії, перейменованої на Резервну Уланську дивізію, були розформовані, а їхні перші дивізіони приєднані до колишніх полків Бузької уланської дивізії, тобто до Бузького, Одеського, Вознесенського та Ольвіопольського уланських полків. Вознесенський та Ольвіопольський уланські полки склали уланську бригаду 4-ї, а Бузький і Одеський уланський полки – уланську бригаду 5-ї легких кавалерійських дивізій, що ввійшли до складу останнього на цих теренах резервного кавалерійського корпусу.

Командував Окремим резервним кавалерійським корпусом (від 8 листопада 1856 року до 12 грудня 1862 року) генерал від кавалерії барон Іван Петрович Оффенберг, який розпочав перехід військ на систему групування у військових округах. Талановитий адміністратор, військовий педагог і зразковий кавалерійський начальник І.П.Оффенберг 1858 року заснував у Єлисаветграді офіцерське кавалерійське училище, яке 1865 року було перетворене на Єлисаветградське юнкерське кавалерійське училище.

Після невдалої Кримської війни 1853-1856 років, що призвела до необхідності перегляду військової доктрини взагалі, аналіз досвіду військових поселень показав їхню невідповідність викликам часу. За указом від 4 червня 1857 року Новоросійське військове поселення підлягало скасуванню з передачею його округів у склад так званого Південного поселення, створеного на період переходу колишніх військових поселень у цивільне відомство. Остаточо Південне військове поселення було скасоване за указами від 28 вересня та 25 жовтня 1866 року.

У період військових поселень були затверджені міські герби Єлисаветграда, Новогеоргіївська, Новомиргорода – 6 квітня 1845 року, Бобринця та Олександрії – 7 листопада 1847 року.

У 1865 році повітове правління з Бобринця переведено в Єлисаветград. Ольвіопольський повіт не відновився, його територія розподілилася між Єлисаветградським та створеним 1834 року Ананьївським повітами. Починаючи з цього моменту і по суті до 1917 року в губерніях, до яких входила територія нинішньої Кіровоградщини, не здійснювалося радикальних адміністративно-територіальних реформ.

Після Лютневої революції 1917 року влада в Україні з 4 (17) березня 1917 року перейшла до Української Центральної Ради, яка 7 (20) листопада 1917 року проголосила створення з дев'яти українських губерній Української Народної Республіки у федеральному складі Росії. 6 (19) грудня 1917 року з'їзд Рад Херсонської губернії визнав губернію невід'ємною частиною Української Народної Республіки. 22 січня 1918 року Центральна Рада проголосила повну незалежність УНР.

2 березня 1918 року уряд УНР прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ держави на 30 земель, ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 року, але його не встигли запровадити. 29 квітня 1918 року був проголошений гетьманат Павла Скоропадського, який відмінив закони Центральної Ради, у тому числі й закон про територіально-адміністративний устрій. Грамота гетьмана

П.Скоропадського від 29 квітня 1918 року оголосила нову назву країни – Українська Держава. Гетьманський уряд повернувся до старої адміністративно-територіальної системи, тільки замінив посади губернаторів та повітових справників на губернських та повітових старост.

Внаслідок політичної кризи гетьманату 14 грудня 1918 року влада перейшла до Директорії, яка відновила попередню назву держави (УНР) і республіканську форму державного ладу. Незважаючи на ухвалення закону про територіально-адміністративний поділ, запровадження нового устрою було відкладене. Схема адміністративно-територіальних одиниць гетьманату в основному збереглася, проте губернські та повітові староства були перетворені на губернські та повітові комісаріати.

У ході запеклого внутрішнього та зовнішнього протистояння керівництво УНР наприкінці 1920 року втратило контроль над політичною ситуацією і змушене було емігрувати.

Дуже складний період 1917-1920 років – Лютнева та Жовтнева революції 1917 року, світова війна, австро-німецька окупація 1918 року, інтервенція Антанти 1918-1919 років, війна з Польщею 1920 року, обтяжені жорстокою громадянською війною, нав'язаною ззовні, не дав можливості створити в Україні сталий адміністративно-територіальний устрій.

Коли у ході громадянської війни більшовики зайняли Єлисаветград, у ньому був створений губревком Херсонщини. Хоча пізніше у Херсоні організувався відповідний комітет, Єлисаветградський губревком ще певний час функціонував з ним паралельно. Вдруге в історії Єлисаветград отримав губернський статус та знову не надовго.

У травні 1919 року Херсонська губернія розділилася на дві – Одеську та Херсонську. Цей розподіл був підтверджений спеціальною постановою Всеукрревкому від 28 січня 1920 року. 13 березня 1920 року Херсонську губернію було перейменовано на Миколаївську з переведенням адміністративного центру до міста Миколаєва. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Дніпровського, Єлисаветградського, Миколаївського та Херсонського. Одеська губернія складалася з шести повітів: Одеського, Тираспольського, Ананьївського, Балтського, Первомайського та Вознесенського.

У травні 1920 року було створено Кременчуцьку губернію, укази ВУЦВК від 18 і 30 липня та 15 серпня 1920 року остаточно закріпили за нею території, які раніше входили до складу Київської, Полтавської та Херсонської губерній. Кременчуцька губернія складалася з шести повітів: Золотоніського, Кременчуцького, Олександрійського, Хорольського, Черкаського та Чигиринського.

Таким чином, у 1920 році основна частина майбутньої Кіровоградської області знаходилася в Єлисаветградському повіті Миколаївської губернії, Олександрійському і Чигиринському повітах Кременчуцької губернії та у Первомайському (у липні 1919 року рішенням ВУЦВК м. Ольвіополь Єлисаветградського повіту, с. Голта Ананьївського повіту Херсонської губернії та м. Богополь Балтського повіту Подільської губернії були об'єднані в одне місто – Первомайськ) і Балтському повітах Одеської губернії. Невеликі частини Кіровоградщини перебували у Гайсинському повіті Подільської губернії, Уманському повіті Київської губернії та у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії.

Адміністративно-територіальні зміни 1920 року виявилися недовговічними. У жовтні 1922 року Кременчуцька губернія була розформована, а Миколаївська приєдналася до Одеської.

Наступні великомасштабні адміністративно-територіальні перетворення були покладені постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 року «Про впорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному устрою УРСР». 25 жовтня 1922 року друга сесія ВУЦВК затвердила основні принципи майбутньої грандіозної реформи, яка передбачала створення замість повітів округів з населенням від 400 до 600 тисяч осіб. Сесія визнала за необхідне спочатку передати частину повноважень губернських органів окружним, а потім ліквідувати губернії, переходячи на систему округ – район – сільрада. Реформа здійснювалася згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року, затвердженою другою сесією ВУЦВК 12 квітня 1923 року. Згідно з цими документами замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів.

У 1923 році були створені такі райони майбутньої Кіровоградської області: Бобринецький, Великовисківський, Голованівський, Добровеличківський, Долинський, Єлисаветградківський, Єлисаветградський, Златопільський, Знам'янський, Кам'янський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новопразький, Новоукраїнський, Олександрівський, Олександрійський, Онуфріївський, Петрівський, Підвисоцький, Рівненський, Устинівський, Хмелівський, Червонокам'янський та Чигиринський. Вони входили до різних округів – Єлисаветградського, Криворізького, Олександрійського, Кременчуцького, Первомайського, Уманського, Шевченківського (Черкаського). Округи входили до різних губерній – Одеської, Катеринославської, Київської.

Ще до районування 1923 року Єлисаветградський повіт мав досвід створення районів. VI Єлисаветградський повітовий з'їзд Рад прийняв постанову про створення районів, для чого обрав спеціальну адміністративно-територіальну комісію. Постановою міжвідомчої губернської територіальної комісії від 5 квітня 1921 року Єлисаветградський повіт був поділений на дев'ять районів – Бобринецький, Володимирівський, Єлисаветградський, Злинський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Плетено-Ташлицький, Устинівський та Федварський.

Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 24 червня 1921 року Володимирівський район ліквідовано, його волості ввійшли до складу Єлисаветградського району.

Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 22 лютого 1922 року Злинський, Плетено-Ташлицький та Устинівський райони також були ліквідовані. Замість восьми створено п'ять районів – Бобринецький, Єлисаветградський, Новомиргородський, Новоукраїнський та Федварський.

24 травня 1922 року розширений пленум Єлисаветградського повітового виконкому прийняв постанову про ліквідацію районів і районних адміністративних установ.

У липні 1922 року з ліквідацією районів у Єлисаветградському повіті відбулося укрупнення волостей – замість 40 стало 24. Такий адміністративний поділ Єлисаветградського повіту існував до березня 1923 року. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ України» повіти і волості були ліквідовані.

Єлисаветградський повіт реорганізувався в Єлисаветградський округ Одеської губернії, до складу якого увійшли 13 районів: Бобринецький, Братський, Великовисківський, Єлисаветградський, Злинський, Компаніївський, Єлисаветградківський, Маловисківський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Рівненський, Устинівський та Хмелівський.

Цією ж постановою Олександрійський повіт був реорганізований в Олександрійський округ Катеринославської губернії у складі чотирнадцяти районів: Аджамського, Верблюзького, Глинського, Знам'янського, Користівського, Червонокам'янського, Лихівського, Новгородківського, Новогоріївського, Новопразького, Новостародубського, Онуфріївського, Троїцького та Цибулівського.

У складі Первомайського округу Одеської губернії були Новоархангельський, Викторштадтський, Добровеличківський Вільшанський, Данилівський (Данилівська та Великотроянська волості) і Голованівський райони.

У Криворозькому окрузі Катеринославської губернії перебували Долинський, Лозоватський (Лозоватка, Аннівка, Корсунка, Гуровка) та Петрівський райони.

У Черкаському окрузі Київської губернії перебували Кам'янський, Златопільський, Олександрівський, Триліський (Триліська і Цвітнянська волості) та Чигиринський райони.

У складі Гайсинського округу Подільської губернії був Хашчеватський район (Хашчеватська, Устьянська і Бандурівська волості).

У 1924 році рішенням ВУЦВК від 8 липня 1924 року місто Єлисаветград перейменовано на Зінов'євськ.

У грудні 1924-го Аджамський район Олександрійського округу перейшов до складу Зінов'євського району.

На підставі рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід на триступеневу систему управління та постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 року був скасований губерніяльний поділ. Крім того здійснено укрупнення округів за рахунок восьми (в тому числі Олександрійського) округів. До Зінов'євського округу приєднано п'ять районів Олександрійського округу – Верблюзький, Знам'янський, Новгородківський, Новопраський та Цибулівський. Решта увійшла до Кременчуцького та Криворізького округів.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 20 жовтня 1926 року була затверджена ліквідація Цибулівського району, його сільради розподілилися між Знам'янським і Єлисаветградківським районами.

Станом на 1 жовтня 1926 року Зінов'євський округ складався з 17 районів: Бобринецького, Братського, Великовисківського, Верблюзького, Єлисаветградківського, Зінов'євського, Злинського, Знам'янського, Компаніївського, Маловисківського, Новгородківського, Новомиргородського, Новопраського, Новоукраїнського, Рівнянського, Устимівського та Хмелівського; у Кременчуцькому окрузі перебували Олександрійський, Глинський, Краснокам'янський, Новогеоргіївський, Онуфріївський та Попельнастівський райони; у Криворізькому окрузі – Долинський та Петрівський райони; у Первомайському окрузі – Голованівський, Грушківський, Добровеличківський, Новоархангельський та Хащеватський райони; в Уманському окрузі – Підвисоцький район; у Черкаському окрузі – Олександрівський, Златопільський, Кам'янський та Чигиринський райони.

9 грудня 1927 року рішенням Первомайського окрвиконкому був утворений Вільшанський район, задекларований ще 1923 року.

У 1930 році постановами ВУЦВК та РНК УРСР від 13 червня 1930 року 13 округів та 12 вересня 1930 року решта округів ліквідовано, замість них встановлено двоступеневу систему управління (район – центр).

У зв'язку з цим на території Зінов'євського округу було створено чотирнадцять районів – Бобринецький, Братський, Великовисківський, Єлисаветградківський, Знам'янський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський, Новомиргородський, Новопраський, Новоукраїнський, Рівненський, Устинівський, Хмелівський. Зінов'євський район увійшов до складу Зінов'євської міської Ради за винятком кількох сільрад, які передали Компаніївському району. Таким чином Зінов'євськ виділився у самостійну адміністративно-господарчу одиницю.

У лютому 1931 року шість районів – Братський, Єлисаветградківський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський та Рівненський ліквідовані шляхом приєднання: Братського – до Бобринецького, Єлисаветградківського – до Знам'янського, Компаніївського – до Зінов'євської міської Ради, Маловисківського – до Великовисківського, Новгородківського – до Новопраського, Рівненського – до Новоукраїнського.

IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання 9 лютого 1932 року прийняла постанову про створення в Україні перших областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської. Райони майбутньої Кіровоградської області розподілилися між Дніпропетровською, Київською, Одеською та Харківською областями. У Дніпропетровській області опинилися Новопраський район Зінов'євського округу, Долинський, та Петрівський райони Криворізького округу, Олександрійський район Кременчуцького округу; у Київській області – Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Чигиринський та Підвисоцький райони Шевченківського (Черкаського) та Уманського округів; у Харківській області – Новогеоргіївський та Онуфріївський райони Кременчуцького округу; решта – в Одеській області, в якій у тому ж році був утворений Гайворонський район.

У липні 1933 року з частин територій, що належали Зінов'євській міській Раді, Новоукраїнському та Рівненському районам, був відновлений Компаніївський район.

27 грудня 1934 року за політично інспірованим клопотанням громадськості місто Зінов'євськ перейменували на Кірово, про що у січні 1935 року ВУЦВК і ВЦВК прийняли відповідні постанови.

У 1935 році за постановами ВУЦВК від 23 січня та 17 лютого у складі Одеської області були утворені Витязівський, Єлизаветградківський, Маловисківський, Піщанобрідський та Тишківський райони.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 вересня 1937 року була утворена Миколаївська область, до складу якої ввійшли Бобринецький, Витязівський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Кіровський, Компаніївський та Устинівський райони з Одеської області і Долинський, Новопразький, Олександрійський та Петрівський райони – з Дніпропетровської області. Тим же указом була утворена і Полтавська область, до якої ввійшли Новогеоргіївський та Онуфріївський райони, котрі до того були у складі Харківської області.

10 січня 1939 року Указом Президії Верховної Ради СРСР була утворена Кіровоградська область, а місто Кірово перейменовано на Кіровоград. До складу Кіровоградської області увійшло 30 районів: 13 районів з Миколаївської області – Аджамський (виділився з Кіровського), Бобринецький, Витязівський, Долинський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Новгородківський (виділився з Новопразького), Новопразький, Олександрійський, Петрівський, Устинівський; 10 районів з Одеської області – Великовисківський, Добровеличківський, Маловисківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Піщанобрідський, Рівненський (виділився з Новоукраїнського), Тишківський, Хмелівський; 5 районів Київської області – Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький, Чигиринський; 2 райони Полтавської області – Новогеоргіївський та Онуфріївський.

Під час німецької окупації 1941-1944 років Кіровоградська область була розділена на гебіти (округи), які ввійшли до складу Миколаївського генерального округу (генеральбецірку), підпорядкованого Райхскомісаріату України з центром у місті Рівне. Гебітскомісаріати знаходилися у Бобринці, Гайвороні, Долинській, Кіровограді, Новомиргороді, Олександрівці, Олександрії, Гайвороні. Кожен гебіт складався з чотирьох-п'яти районів: Бобринецький – з Бобринецького, Рівненського, Устинівського та Витязівського; Гайворонський – з Гайворонського, Голованівського, Грушківського (Ульяновського), Новоархангельського та Підвисоцького; Долинський – з Долинського, Новопразького, Новгородківського та Петрівського; Кіровоградський – з Кіровоградського, Аджамського, Великовисківського та Компаніївського; Новомиргородський – з Новомиргородського, Хмелівського, Маловисківського, Новоукраїнського та Златопільського; Олександрівський – з Олександрівського, Єлизаветградківського, Кам'янського та Чигиринського; Олександрійський – з Олександрійського, Онуфріївського та Знам'янського. Добровеличківський, Піщано-Брідський та Тишківський райони входили до Первомайського гебіту. Крім того, частина Гайворонського району (правобережна відносно Південного Бугу) перебувала у Трансністрії – окупаційній території, підпорядкованій румунському командуванню.

Червонокам'янський район виділився з Олександрійського району згідно Постанови Оргкомітету Верховної Ради УРСР по Кіровоградській області від 28 січня 1939 року «Про розукрупнення Олександрійського району», але відповідний Указ Президії Верховної Ради УРСР вийшов тільки 17 січня 1945 року, тому в документах воєнного періоду він не фігурує.

Велика Радянська Енциклопедія у 1953 році подає склад Кіровоградської області у кількості 31-го району. Такий склад області зберігався до 1954 року.

У січні 1954 року, на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1954 року про створення Черкаської області, Златопільський та Кам'янський райони відійшли до нової області.

У лютому 1954 року, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 лютого 1954 року, до Черкаської області відійшов Чигиринський район, а Вільшанський, Гайворонський, Голованівський та

Ульяновський (колишній Грушківський) райони Одеської області – до Кіровоградської області.

За Указами Президії Верховної Ради УРСР відбулося укрупнення районів області, а саме:

7 червня 1957 року ліквідовано Тишківський район – його територія ввійшла до складу Добровеличківського району;

25 вересня 1958 року відбулося укрупнення Кіровоградського, Маловисківського та Новомиргородського районів за рахунок території сільрад ліквідованого Великовисківського району;

16 січня 1959 року ліквідовано Аджамський район – територія ввійшла до складу Кіровоградського району;

21 січня 1959 року ліквідовано Червонокам'янський район – територія ввійшла до складу Олександрійського району;

17 липня 1959 року ліквідовано Підвисоцький район – територія була розподілена між Голованівським і Новоархангельським районами;

12 листопада 1959 року ліквідовані Витязівський, Єлизаветградківський і Піщанобрудський райони – території сільрад цих районів, залежно від розташування, відійшли до Бобринецького, Вільшанського, Знам'янського, Кіровоградського, Новоукраїнського, Олександрівського та Рівненського районів;

12 листопада 1959 року укрупнився Новомиргородський район – за рахунок міста Златополя і території дев'яти сільрад колишнього Златопільського району Черкаської області;

30 грудня 1959 року за Указом Президії Верховної Ради УРСР до складу Новомиргородського району була передана Пастерська сільрада Кам'янського району Черкаської області;

3 квітня 1962 року за рішенням № 238 Кіровоградського облвиконкому, Іваноблагодатнівська сільрада Маловисківського району передана до складу Кіровоградського району, а Веселівська Новомиргородського – до складу Маловисківського району.

Наприкінці 1962 року до складу Кіровоградської області входило 24 райони.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 року відбулося подальше укрупнення районів області, у результаті якого було ліквідовано дванадцять районів: Вільшанський, Гайворонський, Голованівський, Компаніївський, Знам'янський, Новгородківський, Новомиргородський, Новопразький, Онуфріївський, Рівненський, Устинівський та Хмелівський, їхня територія ввійшла до складу дванадцяти укрупнених районів – Бобринецького, Добровеличківського, Долинського, Кіровоградського, Кремгесівського (колишнього Новогеоргіївського), Маловисківського, Новоархангельського, Новоукраїнського, Олександрівського, Олександрійського, Петрівського та Ульяновського.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 року було проведено розукрупнення районів Кіровоградської області – замість 12-ти районів створено 18: Бобринецький, Гайворонський, Голованівський, Добровеличківський, Долинський, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Кремгесівський, Маловисківський, Новгородківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Олександрівський, Олександрійський, Петрівський та Ульяновський. А вже 1967 року були відновлені Вільшанський, Онуфріївський та Устинівський райони.

У 1969 році місто Кремгес (до 1832 року з перервою у 1795-1806 роках – Крилов, потім, до його перенесення на нове місце – Новогеоргіївськ, з 1954 року – селище гідробудівників, у 1955-1961 роках – селище Хрущов, у 1961-1962 роках – місто Хрущов, з 1962 року – місто Кремгес) було перейменоване на Світловодськ, Кремгесівський район відповідно – на Світловодський.

Межі Кіровоградської області остаточно визначилися на 1960 рік, а територіально-адміністративна структура – на 1968 рік. Подальші незначні земельні переділи проходили тільки на рівні сільських рад.

Область сформувалася у межиріччі середніх течій Дніпра і Південного Бугу, на терені священного центру Великої Скіфії та географічного центру України, історично та економічно вона тяжіє до Буго-Дніпровської ділянки Чорноморського узбережжя, відвойованої в турків 1774 року силою і кров'ю полків, підготовлених або зібраних у фортеці Святої Єлисавети, та звитягою козаків Запорозької Січі.

В історичному аспекті територія області розвивалася від військово-політичного до господарчо-економічного принципу територіальної організації, які завжди включали географічний та соціально-етнічний аспекти.

Реальне адміністрування фундаментальної частини краю розпочалося з підпорядкуванням її Миргородському козацькому полку, який тоді очолював полковник Василь Петрович Капніст. Місто, що згодом стало обласним центром, було засноване завдяки виникненню фортеці Святої Єлисавети, побудованої для забезпечення переселенського проекту Нової Сербії. Козацького полковника Василя Капніста, який героїчно загинув у бою під Грос-Егерсдорфом 1757 року, та гусарського генерала Івана Хорвата, що згинув у Вологодському засланні, можна без сумніву вважати батьками Кіровоградщини.

Як бачимо, шлях до остаточного і органічного об'єднання всіх земель сучасної Кіровоградщини в єдине ціле був складним і довготривалим. Межі різних географічних зон, історичних територій і держав залишили тут свої вікопомні автографи. Кіровоградська земля пережила три основні історичні культуроформуєчі етапи – додержавний, позадержавний та державний. Останній ще можна розділити на періоди у відповідності до часу і держав, яким підпорядковувалися частини цього надзвичайно привабливого для сусідніх і перехожих світів краю. За складністю історичного поступу, багатством природних ресурсів, різноманітністю мальовничих ландшафтів, мультикультурністю походження населення Кіровоградська область становить собою своєрідну модель невеликої європейської держави.

Степовою Елладою назвав наш край Євген Маланюк. Видатний поет і культуролог як ніхто знав що вкладається в цей гучний епітет.

На сьогодні Кіровоградська область становить єдиний гармонійно функціонуючий організм, кожна ланка якого зберегла своє історичне, економічне і соціальне значення, а разом вони консолідуються під егідою спільної державно-національної ідеї.

10.01.13. *К.В.Шляховий*

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1992.

Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК в заседании от 7-го марта 1923 года (По данным Центральной Административно-Территориальной Комиссии) // У.С.С.Р. Народный Комиссариат Внутренних Дел. Официальный сборник. – Харьков: Издание Наркомвнудела УССР, 1923. – 128 с. – ДАКО. – Инв. № 2056.

Архиепископъ Гавріиль (Розанов). Матеріали для історіі Херсонской епархіі. Хронологико-историческое описание церквей губерніи Херсонской // Прибавленія къ Херсонскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. – 13. – 1878. – 1 Юля. – Одесса, 1878.

Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних полків (Друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К.: Н.д., 1991.

Батюшковъ П.Н. Подолія. Историческое описание. – СПб.: Общественная Польза, 1891.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України. – Львів, 1992.

БСЗ. – Т. 21. – М.: БСЗ, 1953.

Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – № 9. – 15 вересня 1945 р. – К.: Президія Верховної Ради УРСР, 1945. – С. 4.

Геродот. История. – Л.: Наука, 1972.

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Н.д., 1992.

День В.Э. Население России по Пятой ревизии. Подушная подать в XVIII вѣкѣ и статистика населения въ концѣ XVIII вѣка. – Томъ первый. – М.: Университетская типографія, 1902.

Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. // Український історичний журнал. – № 6 (453). – Листопад – грудень, 2003. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; 2003– С. 68-78.

Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. // Український історичний журнал. – № 1 (454). – Січень – лютий, 2004. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; 2004– С. 43-52.

Дмитрієнко М.Ф. Особливості картографування даних про видання газет України (жовтень 1917 – 1920 рр.) // Проблеми історичної географії України. – К.: Н.д., 1991.

Дмитрієнко М.Ф. Маркова О.Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки ХХ ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Н.д., 1992.

Днепропетровская область // Большая советская энциклопедия. – Главный редактор О.Ю.Шмидт. – Том двадцать второй. – ДЖУЦА – ДОГОВОР. – М.: Государственный институт «СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ», 1935. – С. 758-767. – Вклейка карты 760/761.

Дніпрянський М.С. Кордони України. – К.: Основи, 1994.

Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Наука 1959.

Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985.

Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – № 8. – 10 березня 1934 року. – Харків: РНК УСРР, 1934. – С. 2-4.

Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752-1965 рр.) // Кіровоградський обласний державний архів. Путівник. – Упорядники: Е.І.Горбунова, Т.В.Михайлова. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 227-233.

Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.

Миколаївська область. – К.: УРЕ, 1971.

Одеська область. – К.: УРЕ, 1969.

Черкаська область. – К.: УРЕ. – 1972.

История УССР. В 2-х томах. – К.: Н.д., 1969.

Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858). – М.: Наука, 1976.

Кавалерія (кромѣ Гвардейскихъ и Казачьихъ частей). Изданіе 2-е. Исправлено и дополнено подъ редакціей В.К.Шенкъ. По 27-е Іюня 1909 года. – Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. – СПб., 1910.

Карта Вознесенскаго Намѣстничест. Раздѣленная На 12 Уѣздовъ. – Фотокопия из личного архива А.В.Пивовара (г. Киев).

Карта Округовъ 3-го Резервнаго Кавалерійскаго Корпуса с означеніемъ селеній, въ которыхъ расположены полковые Штабы. 1832. – Фотокопия. – Новоукраинский районный краеведческий музей (передано 04.02.1982 г. Н.Л.Рубаном-Задольским, г. Николаев). – № 1779-1720.

Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 березня 1966 року. – Кіровоград: Організаційно-інструкторський відділ Виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих, 1966.

Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1977 року. – Дніпропетровськ: Промінь, 1977.

Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1945. Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965.

Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. – К.: АН Украины, 1992.

Лыкошинъ А.С. Поселенія военныя // Энциклопедическій Словарь. – Т. XXIV^A (полутом 48). – СПб. : И.А.Ефронъ, 1898. – С. 663-672.

Епископ Феодосій Макаревскій. Матеріали для историко-статистическаго описанія Екатеринославской епархіи. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетія. – Передрук видання – Екатеринославъ: Типографія Я.М.Чаусскаго, 1880. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000.

Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997.

Мапа Зінов'євської округи. – 1927. – ДАКО. – ПФ. – Арх. № 66.

- Метрична книга двох приходів: слобід Буянської і Попельнастої 1770-1782 років / Авт.-упор.: Н.В.Жахалова. – К.: Академперіодика, 2011. – С. 137.
- Новоросійській календарь на 1855 годъ, издаваемый отъ Ришильевского лицея. – Одесса: Городская Типографія, 1854.
- Новоросійській календарь на 1858 годъ, издаваемый отъ Ришильевского лицея. – Одесса: Городская Типографія, 1857.
- Новоросійское военное поселение. 1, 2, 3 и 4 Кавалерійскіе Округи за 1854 годъ къ 1^{МУ} Октября 1854. – Фотокопии карт, изъяснений и ведомостей из архива Н.В.Ковтуна, г. Киев.
- Одеська область. Економічно-адресний довідник. Рік видання п'ятнадцятий. – Одеса: Чорноморська комуна, 1937.
- Памятная книжка для духовенства Херсонской епархіи. Составилъ Священникъ Феодор Миляковскій. – Одесса: Типографія Е.И.Фесенко, 1902. – С. 59.
- Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Кировоград: ВУМС, 1992.
- Петрук В.І. Екзампай. Сакральний центр Великої Скіфії. – К.: Київський університет, 2006.
- Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. Видання в трьох томах. – Т. 1. – К.: Генеза, 1993. Т. 2. – К.: Генеза, 1995.
- Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003.
- Подробная милитерная карта по границѣ Россіи съ Турціей. – Депо картъ, 1800. – Фотокопия из личного архива А.В.Пивовара (г. Киев).
- Проблема районирования на Украине. Под редакцией А.И.Буценко. – Харьков: Центральная административно-территориальная комиссия при ВУЦИКе – Друкарня «Червоний Друк», 1926. – 158 с. – ДАКО. – Инв. № 2666.
- Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 1. – К.: УРЕ, 1969. Т. 2. – К.: УРЕ, 1970. Т. 3. – К.: УРЕ, 1971. Т. 4. – К.: УРЕ, 1972.
- Сказанія о населенныхъ местностяхъ Кіевской губерніи, или Статистическія, истрическія и церковныя заметки о всехъ деревняхъ, селахъ, местечкахъ и городахъ, въ пределахъ губерніи находящихся. Собралъ Л. Похилевичъ. – К.: Въ Типографіи Кієво-Печерской Лавры, 1864. – 764 с.
- Скальковскій А.А. Исторія Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго: На основаніи подлинныхъ документовъ Запорожскаго Сечевого архива. – 3-е издание. – Одесса, 1885-1886.
- Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного сонета СССР. 1938-1967. – Том 1. – М.: Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968.
- Сведения о церквях по ведомости Елисаветградской протопопии за 15 октября 1774 года. – ЦГИАК Украины. – Ф. 990 (Переяславско-Бориспольская епархия). – Д. 1008. – Л. 156-170. – Архивные выписки А.В.Пивовара, г. Киев.
- СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1958 года. – М.: Издательство «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1958.

- СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1983 года. – М.: Президиум ВС СССР, 1983.
- Схема Єлисаветградського повіту. – 1922. – ДАКО. – ПФ. – Арх. № 7.
- Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Н.д., 1992.
- УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947.
- УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 року. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1962.
- УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 року. – К.: Видавництво політичної літератури, 1965.
- УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року. – К.:Видавництво політичної літератури, 1973.
- УССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 года. – К.: Украинская советская энциклопедия , 1979.
- Українська радянська енциклопедія. – Т. 6. – К.: УРЕ, 1961.
- Украинская советская энциклопедия. – Т. 5. – К.: УСЗ, 1981.
- Хронологическое обозрение Истории Новороссійскаго края. 1731-1823. Часть I. Съ 1731го по 1796^й годъ. Составлено Аполлоном Скальковскимъ, Коллежскимъ Ассессоромъ, Кандидатомъ Права, Членомъ Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россіи – Одесса: Печатано въ Городской Типографіи, 1836.
- Чепмен Дж., Гейдарська Б., Вілліс Р., Сванн Н., Бурдо Н.Б., Котова Н.С., Беленко М., Відейко М.Ю. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні. Випуск 2009. – Київ – Луцьк: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 458-460.
- Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Л.: Наука, 1975.
- Шмит А. Краткій историческій взглядъ на Херсонскую Губернію // Труды Херсонскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Книга первая. Часть I. Материалы для географіи и статистики Херсонской губерніи. – Херсон: Херсонская Губернская Типографія, 1863.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Н.д., 1990.